

THE FORM OF DECISION ACCEPTANCE OF THE MUZAKARAH OF NATIONAL COUNCIL OF FATWA COMMITTEE BY THE SYARIE LEGAL ADJUDICATION COMMITTEE OF THE STATE OF PAHANG

BENTUK PENERIMAAN KEPUTUSAN MUZAKARAH JAWATANKUASA FATWA MAJLIS KEBANGSAAN OLEH JAWATANKUASA PERUNDINGAN HUKUM SYARAK NEGERI PAHANG

Miziazam Yahya¹, Mansor Sulaiman², Irwan Mohd Subri³ & Muhd Nasiruddin Asman⁴

¹ (*Corresponding author*). Jabatan Mufti Negeri Pahang. miziazam@gmail.com

² Pensyarah Kanan, Universiti Malaysia Pahang (UMP). mansor@ump.edu.my

³ Pengarah, Institut Pengurusan dan Penyelidikan Fatwa Sedunia (INFAD) & Profesor Madya, Fakulti Syariah dan Undang-Undang (FSU), Universiti Sains Islam Malaysia. irwan@usim.edu.my

⁴ Penyelidik Eksekutif, Usuli Faqih Research Centre PLT. nasznasiruddin@gmail.com

Article Progress

Received:

13th November 2018

Revised:

25th November 2018

Accepted:

3th December 2018

**Vol. 3. No. 1
December Issue
2018**

Abstract

The role of the National Council of Fatwa Committee (Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan) as a national body that issues fatwa is authorized and acknowledged. However, the fatwa issued by this body still needs to go through the State Fatwa Committee before it is adopted at the state level. Hence, this article aims to analyze the decision acceptance forms of the Muzakarah of the National Council of Fatwa Committee (MJF) by the Pahang Syarie Legal Adjudication Committee (JPHSNP) for the fatwa that has been discussed and decided on the national level. Based on the method of data collection and analysis of document contents, this literature study has revisited previous studies conducted on the issue of fatwa coordination in Malaysia. However, after the study, the findings have yet to achieve the goals that are fully desired. The findings conclude that, there are three forms of decision adopted by JPHSNP against the fatwa decided by MJF i.e agreeing unanimously, agreed by majority or deferring decisions.

Keywords: Fatwa, role, Pahang, Muzakarah, acceptance.

Abstrak

Peranan Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan sebagai badan pengeluar fatwa di peringkat kebangsaan telah diakui kesahannya. Namun, fatwa yang dikeluarkan daripada badan ini masih perlu melalui Jawatankuasa Fatwa Negeri sebelum diterima pakai di peringkat negeri. Justeru, artikel ini bertujuan menganalisis bentuk-bentuk penerimaan keputusan Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan (MJF) oleh Jawatankuasa Perundangan Hukum Syarak Negeri Pahang (JPHSNP) bagi fatwa yang telah diperbincangkan dan diputuskan di peringkat kebangsaan. Berpandukan metod pengumpulan data dan analisis kandungan dokumen, penulisan kajian literatur ini telah melihat kembali kajian-kajian lalu yang dilakukan terhadap isu penyelarasan fatwa di Malaysia. Namun setelah diteliti, dapatan kajian tersebut masih belum dapat mencapai matlamat yang dihasratkan secara sepenuhnya. Hasil kajian ini menyimpulkan, tiga bentuk keputusan iaitu

samada setuju sebulat suara, setuju secara majoriti atau menengguhkan keputusan merupakan bentuk-bentuk keputusan yang diterima pakai oleh JPHSNP terhadap fatwa yang diputuskan oleh MJF.

Kata kunci: *Fatwa, peranan, Pahang, Muzakarah, penerimaan.*

PENDAHULUAN

Sesuai hukum syarak yang jelas perlu dinatijahkan untuk memandu umat Islam di negara ini menjalani kehidupan beragama dengan lebih teratur dan tidak tersasar dari lapangan perundangan yang ditetapkan. Autoriti negeri dalam menentukan dan menguatkuasakan hukum syarak dinegeri masing-masing tidak boleh dipertikai kerana telah jelas termaktub sebagaimana yang disebutkan dalam Jadual ke-9 Perlembagaan Persekutuan mengenai peruntukan kuasa kepada kerajaan-kerajaan negeri bagi mengurus dan mentadbir hal ehwal agama Islam di negeri masing-masing kecuali Wilayah Persekutuan.

Negeri Pahang antara lain dalam rangka memperkasa dan memartabatkan Islam dinegeri tersebut juga telah membentuk beberapa jawatankuasa bagi tujuan melicinkan tadbir urus hal ehwal berkaitan agama Islam dinegeri itu. Bertindak sebagaimana Jawatankuasa Fatwa Negeri di lain-lain negeri, Jawatankuasa Perundangan Hukum Syarak Negeri Pahang (JPHSNP) merupakan komponen Majlis yang bertanggungjawab dalam menasihati Duli Yang Teramat Mulia Sultan Pahang bagi menyelesaikan persoalan semasa mengenai hukum syarak terutama fatwa.

Penubuhan JPHSNP adalah berada di bawah naungan Majlis Ugama Islam dan Adat Resam Melayu Pahang (MUIP). MUIP yang ditubuhkan pada tahun 1926 berdasarkan peruntukan Fasal (1) Perkara 24 Bahagian 1 Undang-Undang Tubuh Kerajaan Pahang dianggotai oleh jawatankuasa-jawatankuasa tetap majlis antaranya:

- i. Jawatankuasa Tabung Amanah Saham Wakaf Majlis Ugama Islam dan Adat Resam Melayu Pahang.
- ii. Jawatankuasa Perundangan Hukum Syarak Negeri Pahang Darul Makmur.

- iii. Jawatankuasa Dermasiswa Majlis Ugama Islam dan Adat Resam Melayu Pahang.
- iv. Jawatankuasa Temuduga Peguam Syarie Negeri Pahang Darul Makmur.
- v. Jawatankuasa Penasihat Pendidikan Agama Islam Negeri Pahang Darul Makmur.
- vi. Jawatankuasa Perkhidmatan dan Perjawatan Majlis Ugama Islam dan Adat Resam Melayu Pahang.
- vii. Jawatankuasa Lembaga Kenaikan Pangkat Majlis Ugama Islam dan Adat Resam Melayu Pahang.
- viii. Jawatankuasa Pembangunan Masjid Negeri Pahang Darul Makmur.
- ix. Jawatankuasa Falak Syarie Negeri Pahang Darul Makmur.

dan beberapa lagi jawatankuasa tetap majlis yang lain.

Menurut Enakmen Undang-Undang Islam 1991 Negeri Pahang, JPHSNP ini hendaklah terdiri daripada Mufti sebagai pengerusi dan dua orang ahli Jawatankuasa yang lain, yang mana seorang daripadanya perlulah bukan ahli Majlis. Selain menasihati Sultan, jawatankuasa ini juga bertanggungjawab dalam membincangkan persoalan dan menimbang cadangan fatwa yang dikemukakan oleh Mufti Negeri Pahang.

Peranan JPHSNP yang vital dan tersendiri juga telah memperlihatkan fungsinya yang tersendiri dan tidak boleh disamakan fungsinya dengan Majlis berdasarkan keterangan dalam seksyen 5 Enakmen Pentadbiran Undang-Undang Islam 1991 yang menyebut, "Majlis hendaklah membantu dan menasihati Kebawah Duli Yang Maha Mulia Sultan berkenaan dengan semua perkara yang berhubungan dengan agama Islam dan adat resam Melayu, kecuali perkara yang berkaitan dengan Hukum Syarak dan yang berhubungan dengan pentadbiran

keadilan...”.

Ini menunjukkan, apa-apa perkara berkaitan hukum syarak, JPNSNP akan memainkan perannya secara total dan tuntas sebelum apa-apa keputusan yang dikemukakan dipersembahkan kepada DYMM Tuanku Sultan.

METODOLOGI KAJIAN

Metodologi dalam kajian penyelidikan adalah sangat penting dan diutamakan sebelum dan semasa menjalankan pengumpulan data untuk menjayakan sesuatu penyelidikan. Kothari (2004) menyimpulkan bahawa metodologi kajian merupakan ilmu untuk mengkaji bagaimana sesuatu kajian dapat dijalankan secara ilmiah. Bagi maksud menjawab persoalan kajian dalam kajian ini, penyelidik mengguna pakai reka bentuk kajian kualitatif fokus kepada kajian perpustakaan.

Data primer kajian ini diperolehi melalui temubual bersama penasihat undang-undang Negeri Pahang manakala data sekunder pula dikumpulkan daripada dokumen-dokumen rasmi terutama daripada minit mesyuarat Jawatankuasa Perundangan Hukum Syarak Negeri Pahang sendiri, keputusan fatwa Jabatan Mufti Negeri Pahang dan laporan Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan daripada JAKIM.

Menurut Marican (2005), data sekunder boleh dirujukan sebagai data yang telah dikumpulkan oleh pengkaji lain. Sebagai contohnya, data-data yang lepas atau terdahulu dikumpul untuk tujuan kajian.

Walaupun data-data tersebut bukan bersifat segar, namun ia masih lagi sesuai dan relevan untuk digunakan bagi menjawab persoalan kajian atau dikembangkan kepada informasi mahupun formulasi yang baru untuk kajian pada masa kini (Ang, 2016).

Ang (2016) juga menyebut bahawa maklumat atau bahan terbitan yang dikumpul oleh penyelidik lain boleh digunakan sebagai rujukan untuk mencipta formula atau informasi baru bagi menyelesaikan masalah yang timbul pada masa kini mahupun masa depan. Contoh data sekunder yang boleh

didapati adalah dokumen awam seperti demografi penduduk, arkib, dokumen pentadbiran, laporan formal, majalah, surat khabar, dan sebagainya.

Data dan maklumat yang diperolehi daripada minit mesyuarat Jawatankuasa Perundangan Hukum Syarak Negeri Pahang dan Jabatan Mufti Negeri Pahang serta JAKIM kemudiannya dianalisis secara manual. Ianya melibatkan aturan-aturan seperti berikut:

- i. Data-data yang diperolehi disenaraikan dalam komputer mengikut tahun (2008-2016). Isu dan status fatwa samada diwartakan atau tidak juga turut disertakan bagi memudahkan penyelidik membuat semakan semula.
- ii. Seterusnya, semakan isi kandungan laporan Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan dan minit mesyuarat Jawatankuasa Perundangan Hukum Syarak Negeri Pahang dibuat untuk mencari perbezaan struktur sighth dan kata kunci yang digunakan dalam keputusan mesyuarat JPNSNP.
- iii. Pengkelasan berdasarkan kata kunci dibuat mengikut kategori utama yang ditentukan samada 1. Setuju sebulat suara, 2. Setuju secara majoriti atau 3. Menangguhkan keputusan.
- iv. Beberapa fatwa yang didapati keliru atau tidak jelas kata kunci bentuk keputusan penerimaannya disemak semula dan diperhalusi sehingga kategorinya dapat ditentukan oleh penyelidik.

DAPATAN KAJIAN

Kajian ini mendapati bahawa rumusan yang dibuat oleh pengerusi mesyuarat JPNSNP yang diperbincangkan bersama ahli jawatankuasa terhadap keputusan Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan (JFK) akan membawa kepada tiga bentuk keputusan seperti berikut:

- i. Setuju sebulat suara.
- ii. Setuju secara majoriti.

iii. Menangguhkan keputusan.

Setuju Sebulat Suara

Bersetuju menerima fatwa JFK secara sebulat suara iaitu samada mengekalkan bentuk sighth keputusan atau menokok tambah sighth atau mengubahnya. Keadaan ini menyebabkan ahli-ahli JPHSNP tidak bersependapat dalam mengubal sighth yang terbaik untuk diberitahu kepada orang ramai.

Justeru, jadilah fatwa tersebut sebagai selaras namun sighthnya tidak sama dengan JFK. Menurut analisa yang dilakukan didapati jumlah fatwa yang diputuskan secara sebulat suara adalah keputusan yang terbanyak dibuat oleh JPHSNP iaitu sebanyak 56 fatwa, walaupun berlaku ketidak sepakatan dalam kalangan mereka dalam menyusun sighth yang terbaik sebagai keputusan fatwa yang dipersetujui hukumnya.

Ketidak sepakatan ahli-ahli dalam menentukan bentuk sighth yang terbaik untuk diwartakan kepada umat Islam di negeri Pahang membuatkan mereka bersepakat untuk menyerahkan urusan tersebut kepada Penasihat Undang-Undang Negeri Pahang (LA) bagi membentuk sighth fatwa yang sifatnya mempunyai nilai undang-undang samada bagi tujuan perwartaan atau sebaliknya.

Maka jadilah amalan pada hari ini dimana jawatkuasa hanya memutuskan hukum sedangkan pembinaan atau struktur ayat keputusannya (sighth) diserahkan kepada Penasihat Undang-Undang Negeri untuk menyusunnya sebaik mungkin. Jika perlu akan diminta oleh Mufti Negeri untuk mewartakannya sebagai undang-undang negeri.

Proses bagi kategori ini bermula apabila kertas kerja telah dibentangkan kepada semua ahli dan soal jawab dengan pembentang telah selesai. Seterusnya pembentang akan diminta meninggalkan mesyuarat. Pada saat inilah pengerusi akan membuat komentar dan mengulas hujah-hujah dan dapatan-dapatan hukum terhadap kertas yang ingin diputuskan fatwanya.

Setelah selesai penggulungan awal oleh pengerusi, ahli-ahli mesyuarat

diminta memberikan pandangan dan hujah-hujah samada ingin mengemukakan pandangan atau pendapat, samada pandangan sendiri atau mempunyai hujah daripada ulama atau kitab muktabar yang lain. Setelah ahli memberikan hujah dan dalil terhadap permasalahan tersebut, pengerusi akan mengambil alih sebagai pemutus bagi mengeluarkan fatwa.

Jika semua ahli bersetuju maka jadilah keputusan fatwa itu diputuskan secara sebulat suara. Pada kebiasaannya keputusan sebulat suara dapat dicapai pada kertas kerja hukum yang mempunyai dalil atau nas yang kuat dan disokong dengan pandangan ulama-ulama daripada mazhab Syafie yang menjadi mazhab fiqh yang mesti diutamakan dalam negeri Pahang. Ini sebagaimana yang termaktub dalam enakmen Pentadbiran Undang-Undang Islam 1991 pada seksyen 41 yang menjadi garis panduan untuk mengeluarkan fatwa di negeri Pahang.

Setuju Secara Majoriti

Pengerusi berpegang kepada suara majoriti (lebih suara) ahli untuk memutuskan bagi menerima fatwa JFK, iaitu samada mengekalkan bentuk sighth keputusan atau menokok tambah sighth atau mengubahnya. Kategori kedua ini jarang berlaku kepada JPHSNP sewaktu memutuskan hukum atau fatwa di negeri Pahang.

Namun ia pernah terjadi dalam mesyuarat JPHSNP terutama dalam memutuskan fatwa mengenai keharusan melabur dalam ASN, pengamalan tarikat at-Tijani di negeri Pahang, hukum pelaksanaan wasiat wajibah, hukum zakat Mal al-Mustafad (tiada dalam skop kajian penulis) dan isu umat Islam yang berjuang di Syria atas nama ISIS.

Cukup dianggap sebagai diputuskan secara lebih suara (majoriti) apabila seorang ahli berkecuali atau membantah keputusan yang telah ditetapkan oleh pengerusi mesyuarat. Adalah suatu yang agak sukar bagi penulis untuk mencari dan membuktikan keputusan secara majoriti ini dalam minit-mint mesyuarat JPHSNP kerana

minit-minit tersebut ditulis tanpa memperincikan siapa di kalangan ahli yang bersetuju dan siapa yang tidak bersetuju kecuali dalam fatwa keharusan melabur dalam ASN dan seumpamanya yang jelas mencatatkan bahawa Tan Sri Dato Prof Emeritus Dr Abdul Shukur bin Husin berkecuali jika JPHSNP menghukumkan haram melabur dalam ASN dan seumpamanya (minit mesyuarat JPHSNP. Bil 6/2011 bertarikh 29-30 Disember 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Hal. 11).

Selain itu, ahli yang tidak bersetuju yang lain dalam sesuatu hukum ialah Dato Sri Prof Dr Zaleha binti Kamaruddin yang berkecuali dalam mesyuarat apabila JPHSNP memutuskan melabur dalam ASN dan seumpama dengannya sebagai harus (Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil 4/2012 bertarikh 9 Oktober 2012 bertempat di Hotel Sunway, Kuala Lumpur. Hal. 8-9). Ia juga melalui proses temubual dan penyertaan penyelidik dengan mencatat dalam mesyuarat tersebut.

Adalah merupakan suatu yang agak unik berhubung dengan minit mesyuarat JPHSNP apabila ia diteliti oleh pengkaji. Ini kerana pada kebanyakan minitnya telah dicatatkan sebagai "*mesyuarat bersetuju*" pada kebanyakan kes dalam memutuskan sesuatu fatwa tanpa mencatatkan perincian hujah dan dalil serta siapakah ahli yang berhujah terhadap sesuatu isu.

Sebagai contoh JPHSNP memutuskan hukum pelaburan ASN dan ASB sebagai haram pada tahun 2008 di mana dalam minitnya dicatatkan sebagai: "*Mesyuarat bersetuju mengekalkan hukum pelaburan dalam Amanah Saham Nasional dan seumpamanya adalah haram kerana tidak mematuhi kehendak syarak. Dicadangkan wakil daripada Amanah Saham Nasional dijemput bagi memberikan taklimat berhubung dengan pelaburan Amanah Saham Nasional dan seumpamanya*" (Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil.3/2009. Hal. 5).

Keputusan minit di atas adalah jelas bertentangan dengan realiti kerana Tan Sri Dato Prof Emeritus Dr Abdul Shukur bin Husin iaitu sebagai ahli

JPHSNP tidak bersetuju dengan keputusan fatwa pengharaman ASN. Ini kerana sebagai pengerusi JFK di peringkat kebangsaan beliau berpandangan bahawa melabur dalam ASN dan seumpamanya adalah harus.

Oleh itu bagaimana boleh dicatatkan dalam keputusan minit dengan menyatakan "*mesyuarat bersetuju*"? melainkan jika keputusan tersebut diputuskan berdasarkan pandangan ramai (majoriti daripada kalangan ahli mesyuarat).

Keadaan minit yang sedemikian agak menyukarkan pengkaji untuk mengetahui perkara tersebut secara lebih lanjut kerana apabila dirujuk kepada minit mesyuarat JPHSNP ia tidak dicatatkan secara terperinci hujah individu tertentu satu persatu, nas atau dalil yang menyebabkan sesuatu keputusan tersebut diputuskan secara sedemikian.

Oleh yang demikian keputusan fatwa ditetapkan oleh pengerusi sebagai keputusan majoriti adalah difahami oleh pengkaji sebagaimana mengikut prosedur berikut iaitu: apabila kertas kerja telah dibentangkan kepada semua ahli dan soal jawab dengan pembentang telah selesai maka pembentang akan diminta meninggalkan mesyuarat.

Seterusnya pengerusi akan membuat komentar dan ulasan berhubung dengan hujah-hujah dan dapatan-dapatan hukum terhadap kertas yang ingin diputuskan fatwanya. Setelah selesai penggulungan awal oleh pengerusi, ahli-ahli mesyuarat diminta memberikan pandangan dan hujah-hujah samada ingin mengemukakan pandangan atau pendapat daripada pandangan sendiri atau mempunyai hujah daripada ulama atau kitab muktabar yang lain.

Setelah ahli memberikan hujah dan dalil terhadap permasalahan tersebut, pengerusi akan mengambil alih sebagai pemutus bagi mengeluarkan fatwa dan, jika terdapat sebahagian ahli membantah keputusan pengerusi atau bertindak mengecualikan diri daripada bersetuju dengan keputusan tersebut maka jadilah keputusan tersebut diputuskan secara majoriti.

Dalam perkara memutuskan sesuatu fatwa berpandukan suara majoriti ini Mufti Negeri ada memberi reaksi dengan mengatakan:

"Kita juga mengikut... membuat satu pandangan yang terbaik daripada pandangan yang ramai tadi. Tapi kita, itu dah bentuk demokrasi, kita bukan nak demokrasi. Biasa yang ramai tu mengambil pandangan yang muktabar lebihlah" (TB/PPF/CPF/PK1. PPF: Panduan Pengeluaran fatwa.CPF:Cara Putus Fatwa).

Kategori keputusan mesyuarat seperti ini pernah berlaku dalam fatwa berkaitan dengan hukum melabur dalam ASN dan ASB serta skim yang seumpama dengannya pada tahun 2012 (sewaktu JPNSNP membuat semakan kembali fatwa pengharaman ASN dan ASB pada tahun 2008). Ini berikutan pengerusi dan majoriti ahli JPNSNP memuktamadkan untuk menerima keputusan fatwa kebangsaan yang memutuskan melabur dalam ASN dan seumpamanya adalah harus.

Dapatan kajian penyelidik melalui temubual mendapati, selain dua orang ahli yang dinyatakan di atas pernah berkecuali dalam mesyuarat, masih terdapat sekurang-kurangnya dua orang daripada ahli jawatankuasa (dalam fatwa harus melabur dalam ASN dan seumpamanya) yang tidak bersetuju dengan fatwa pengharusan ini iaitu PK2 dan PK4. Kenyataan ini diperolehi oleh pengkaji sewaktu sesi temubual dengan keduanya bagi menyempurnakan kajian tesis ini (temubual dengan PK2 dan PK4).

Namun apabila diteliti dalam minit mesyuarat JPNSNP berhubung dengan keputusan fatwa tersebut, tiada dinyatakan kedua-dua ahli ini membantah atau berkecuali dalam catatannya.

Dari sudut keabsahan keputusan fatwa kategori ini apabila diselidiki oleh pengkaji, ia adalah "mengejutkan". Ini kerana kajian mendapati pada seksyen 39 (6) Enakmen Undang-Undang Pentadbiran Islam Pahang 1991 menyatakan dengan jelas bahawa JPNSNP hendaklah memutuskan fatwa secara sebulat suara. Apabila telah

mencapai kesepakatan secara sebulat suara barulah Mufti Negeri boleh membuat fatwa sebagaimana yang dinyatakan dalam seksyen 36.

Bagi mendapatkan penjelasan yang lebih terperinci mengenai seksyen 39 (6) ini, penyelidik telah mengajukan soalan mengenainya kepada YB Penasihat Undang-Undang Negeri Pahang iaitu Dato Haji Shamsulbahri bin Ibrahim (Temubual, 20 Jun 2017). Soalannya mengenai apakah pandangan beliau jika JPNSNP memutuskan sesuatu fatwa bukan berdasarkan sebulat suara tetapi berdasarkan lebih suara iaitu majoriti?

Beliau menjawab bahawa menurut pandangannya keputusan tersebut akan menjadi tidak sah dan boleh dipertikaikan keputusannya. Keputusan tersebut akan mempunyai kesan yang serius kerana tidak menuruti perundangan ketika mengeluarkannya terutama jika ianya dicabar di mahkamah. Justeru itu, YB Penasihat Undang-Undang Negeri Pahang menyarankan supaya setiap fatwa yang diputuskan oleh JPNSNP hendaklah secara sebulat suara sebagaimana ketetapan yang telah termaktub dalam enakmen pentadbiran, sebelum ada pihak-pihak tertentu mencabar keabsahan fatwa di mahkamah.

Berdasarkan faktor ini penyelidik mencadangkan agar seksyen 39 (6) ini dipinda kepada "setiap keputusan fatwa mestilah sekurang-kurangnya berdasarkan suara majoriti atau lebih suara". Keadaan ini lebih menepati suasana mesyuarat kerana untuk mendapatkan keputusan sebulat suara adalah sukar terutamanya dalam memutuskan fatwa-fatwa yang mempunyai banyak perbezaan pandangan alim ulama yang saling bertentangan mengenainya.

Kajian seterusnya mendapati bahawa keputusan bersifat majoriti biasanya terjadi dalam mesyuarat JPNSNP apabila hujah-hujah dan dalil-dalil yang dibentangkan di dalam kertas kerja hukum gagal disepakati oleh ahli-ahli mesyuarat. Ini berlaku kadangkala hujah-hujah kertas itu diambil daripada

mazhab yang lain daripada mazhab Syafie.

Sebagai contoh, hukum beramal dengan wasiat wajibah adalah amalan yang diharuskan dalam mazhab Zahiri (Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2009. Kertas kerja 07/2009. Hal. 24). Sebagaimana maklum, negeri Pahang adalah negeri yang beramal dengan mazhab Syafie dan diikat oleh enakmen pentadbiran agar mengutamakan mazhab Syafie.

Justeru apabila hujah dikemukakan dalam mazhab selain Syafie akan mendatangkan perasaan yang tidak selesa di kalangan ahli meskipun menurut panduan yang tertulis di dalam enakmen berdasarkan masalah dibolehkan berpegang kepada mazhab selain Syafie bagi memutuskan sesuatu fatwa di Negeri Pahang (Seksyen 41, Undang-Undang Pentadbiran Islam Pahang 1991).

Menangguhkan Keputusan

Menangguhkan keputusan fatwa JFK bermaksud JPHSNP masih tidak berpuashati dengan hujah-hujah kertas JFK yang dibentangkan. Ia dijalankan dengan meminta urusetia memanggil pakar-pakar bidang yang boleh memperincikan secara jelas berhubung perkara tersebut. Keputusan jenis ini adalah kedua terbanyak yang berlaku dalam mesyuarat JPHSNP.

Keadaan ini akan terjadi apabila sebilangan besar ahli tidak berpuashati terhadap hujah-hujah dan dalil-dalil yang diberikan kepada mereka atau pengerusi sendiri kurang berpuashati dan enggan memutuskan fatwa mengenainya. Keadaan ini pernah berlaku kepada isu-isu seperti hukum menggunakan mesin pengimbas di lapangan Terbang KLIA (2008), hukum berpegang dengan tarikat at-Tijani (2012), beramal dengan ajaran pemuda al Kahfi atau ajaran bina Negara Islam Maahad Zaitun (2009) dan hukum merokok.

Bagi hukum merokok, JFK telah membincangkan fatwa ini pada tahun 1995 manakala JPHSNP membincangkannya pula pada tahun 2009 dan memutuskannya sebagai haram pada

tahun 2012. Berlaku penangguhan selama lebih kurang 17 tahun. Berbanding kategori kedua iaitu memutuskan fatwa secara majoriti, menurut kajian yang dilakukan menunjukkan bahawa keputusan JPHSNP untuk menangguhkan keputusan adalah agak senang dirujuk melalui minit mesyuarat kerana ia ada direkodkan.

Sebagai contoh perbincangan fatwa berkaitan pengamalan wasiat wajibah yang mencatatkan:

"Mesyuarat bersetuju menangguhkan keputusan berkaitan wasiat wajibah bagi membuka peluang kepada Jabatan Kehakiman Syariah Negeri Pahang mengemukakan pandangan" (Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil/3. 2009. Hal. 9).

Namun adakalanya penangguhannya amat lama dan memakan masa selama bertahun-tahun. Sebagai contoh pengamalan wasiat wajibah hanya dimuktamadkan penerimaannya pada mesyuarat JPHSNP bilangan 2/2016. Dalam mesyuarat ini barulah ia diputuskan sebagai harus beramal dengannya di negeri Pahang dengan memakan masa selama 7 tahun.

Menurut kajian dan pengamatan penyelidik, ini berlaku kerana pada mesyuarat berikutnya ia tidak diketengahkan sebagai isu yang perlu diselesaikan ekoran beberapa masalah. Antaranya kertas kerja hukum yang dimuktamadkan dari JFK itu tidak lagi diteliti hujah dan kekuatan dalilnya.

Malahan urusetia diminta supaya mencari seorang tokoh lain yang diiktiraf pakar oleh JPHSNP untuk membentangkan dapatan yang lain. Sebagai contoh fatwa wasiat wajibah akhirnya dibincangkan bagi tujuan untuk dimasukkan ke dalam undang-undang wasiat orang Islam di negeri Pahang 2015 dengan menampilkan Penasihat Undang-Undang Negeri. Kemudiannya, Ketua Hakim Syarie Negeri Pahang membuat dan membentangkan kertas kerja bagi merangka peraturan wasiat umat Islam di negeri Pahang dengan memasukkan keharusan wasiat wajibah dalamnya.

Sedangkan pada asas permulaannya fatwa wasiat wajibah yang

diputuskan oleh JFK adalah bertujuan menyelesaikan masalah umat Islam di Malaysia yang mempunyai waris keturunan yang dekat tetapi terhalang daripada mendapat bahagian harta pusaka kerana terdinding oleh kaedah faraid pada ketika itu (2008). (Minit Mesyuarat Khas JPHSNP. Bil. 1/2016 bertarikh 4 Januari 2016 bertempat di Hotel Sunway Putra, Kuala Lumpur. Hal. 3 (2.1) Rang Undang-Undang Wasiat Orang Islam 2015).

Keadaan ini terjadi kerana kertas kerja milik persekutuan dianggap sebahagian ahli mesyuarat sebagai tidak lengkap dan gagal mendatangkan hujah yang betul-betul bernas. Satu contoh yang lain pula ialah apabila pengkaji menyelidiki minit bagi memutuskan fatwa pengharaman merokok. Sebanyak sembilan kali mesyuarat diperlukan oleh JPHSNP dalam memuktamadkan fatwa haram merokok di negeri Pahang sebagaimana perincian berikut:

1. Mula dibincangkan pada minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2009 bertarikh 29 Mei 2009 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 12 (5.1) hukum menghisap rokok:

i. "Tuan Haji Abdul Rahim bin Said mencadangkan agar hukum rokok dibuat kajian bagi menentukan samada rokok boleh dikategorikan sebagai najis dan hukum orang yang menghisap rokok dikategorikan sebagai orang fasik. Mesyuarat bersetuju supaya ia dibuat kajian dan kertas kerja akan dibentangkan pada mesyuarat akan datang"

2. Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 3/2009 bertarikh 19 November 2009 bertempat di Concorde Inn, Sepang. Pada halaman 10 (3.10) Hukum menghisap rokok:

"Mesyuarat bersetuju menengguhkan keputusan berkaitan hukum merokok dan meminta bahagian fatwa mendapatkan kertas cadangan pengharaman merokok oleh Jabatan Mufti Negeri Selangor sebagaimana yang telah difatwakan".

3. Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 4/2009 bertarikh 30 Disember 2009 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada

halaman 13 dan 14 (4.6) Merokok dari pandangan Islam:

"Setelah dibentangkan mesyuarat mengambil maklumat berhubung dengan bahaya rokok dan kesannya kepada penghisapnya dari segi kesihatan dan ekonomi serta pandangan pakar perubatan dan pendapat ulama maka mesyuarat mengambil keputusan hukum merokok seperti berikut: 1. Merokok hukumnya haram kerana jelas mendatangkan mudarat kepada kesihatan dan tidak memberi manfaat serta membazir. 2. Rokok dan seumpamanya atau merokok dan menjualnya adalah haram. 3. Mesyuarat bersetuju keputusan fatwa ini tidak diwartakan dan tindakan hanya diambil berdasarkan undang-undang yang sedia ada".

Pada mulanya penyelidik menyangkakan bahawa inilah keputusan hukum atau fatwa yang telah disepakati oleh ahli-ahli JPHSNP, namun setelah penelitian dilakukan dalam minit seterusnya nyatalah bahawa hukum haram merokok sebagaimana di atas belum bersifat muktamad lagi. Ini berikutan pada minit mesyuarat seterusnya menyatakan pula mesyuarat menengguhkan keputusan tersebut. Keadaan ini mendatangkan rasa kehairanan kepada penyelidik. Adakah ia kerana kesilapan dalam penulisan minit mesyuarat atau pun faktor lain yang tidak dinyatakan sebabnya.

4. Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 3/2010 bertarikh 6 dan 7 September 2010 bertempat di Hotel De Palma, Ampang. Pada halaman 13 (3.15) Merokok dari pandangan Islam:

"Mesyuarat menengguhkan keputusan hukum berkaitan hukum merokok ke mesyuarat akan datang kerana memerlukan maklumat yang lebih terperinci mengenainya"

5. Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 1/2011 bertarikh 7 Januari 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 14 (3.14) Merokok dari pandangan Islam:

"Mesyuarat bersetuju supaya kajian lanjut

dilakukan bagi menentukan hukum merokok beserta dengan maklumat yang lebih tepat dan terperinci berhubung:

i. Menentukan rokok samada ia najis atau sebaliknya

ii. Kriteria pengharaman dari sudut illah iaitu membazir dan membahayakan kesihatan

iii. Menentukan samada ia haram dimiliki, dihisap, dipegang dan sebagainya Ditetapkan haramnya secara zat rokok atau perbuatan

iv. Takrif rokok dan merokok

v. Gambar-gambar berkaitan bahaya merokok

vi. Fakta sumbangan kepada pihak Yahudi

vii. Kawasan larangan merokok.

Mesyuarat bersetuju semua jenis dadah, candu, ganja dan rokok yang mempunyai nakotin adalah haram. Mesyuarat bersetuju dibuat hebahan kenyataan akhbar pengharaman merokok bagi memberikan maklumat dan kefahaman kepada masyarakat. Warta yang dilakukan mestilah kemas dan lengkap dari sudut dalil dan hujah serta bentuk pengharaman supaya ianya tidak dipertikaikan dan dipermainkan”.

6. Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2011 bertarikh 9 Jun 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 7 (3.11) Merokok dari pandangan Islam:

“Mesyuarat menengguhkan keputusan hukum merokok sehingga kajian lanjut dilakukan dan memperolehi maklumat yang lebih tepat dan terperinci berhubung kandungan rokok, kategori pengharaman, takrif rokok, hujah dan dalil serta bukti saintifik dan syarak serta penglibatan gerakan zionis”.

7. Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 3/2011 bertarikh 3 Disember 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 17 (3.9) Merokok dari pandangan Islam:

“Mesyuarat menengguhkan keputusan hukum haram merokok sehingga pihak bahagian fatwa mengemukakan hukum berdasarkan kemudaratan akibat tabiat merokok. Hukum petani yang menanam

tembakau bagi tujuan semata-mata membuat rokok adalah haram tetapi bagi tujuan lain diharuskan. Jawatankuasa penilai perlu diberikan bagi pengharaman merokok dari segi kesan hukum dan penguatkuasaan fatwa yang diwartakan”.

8. Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 6/2011 bertarikh 29 dan 30 Disember 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 11 dan 12 (3.8) Merokok dari pandangan Islam:

“Mesyuarat bersetuju hukum merokok adalah seperti berikut:

1. Hukum merokok adalah haram.

2. Bagi maksud fatwa ini rokok ialah tembakau yang digulung dengan kertas, daun nipah dan selainnya.

3. Pengharaman ini adalah berdasarkan:
i. Mendatangkan mudarat dari segi kesihatan kepada perokok dan orang lain.
ii. Merupakan perbuatan membazir yang ditegah oleh syarak
iii. Oleh itu adalah haram bagi umat Islam menghisap mana-mana yang dikategorikan sebagai rokok. Program penerangan dan penjelasan terhadap hukum ini hendaklah dilaksanakan secara menyeluruh bagi memberikan kefahaman dan kesedaran kepada masyarakat terhadap hukum dan kesan buruk merokok dari segi syarak”.

9. Akhirnya pada minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 1/2012 bertarikh 14 dan 15 Mac 2012 bertempat di Hotel Sunway Putra, Kuala Lumpur, pada halaman 7 (3.7) Merokok dari pandangan Islam barulah keputusan fatwa pengharaman merokok diputuskan oleh JPHSNP sebagaimana sifah berikut:

“Mesyuarat bersetuju hukum merokok adalah seperti berikut:

1. Hukum merokok adalah haram.

2. Pengharaman ini berdasarkan illah: i. Merokok mendatangkan kemudaratan dari segi kesihatan kepada diri perokok dan orang lain. ii. Merupakan perbuatan membazir yang ditegah oleh syarak. iii. Mendatangkan pencemaran kepada alam sekitar. Oleh itu adalah haram bagi umat Islam menghisap mana-mana yang dikategorikan sebagai rokok”.

Dalam ertikata yang lain, lapan kali mesyuarat yang sebelum itu, iaitu pada tahun 2009 sehingga mesyuarat JPHSNP Bil. 6/2011 bertarikh 29 dan 30 Disember 2011, JPHSNP telah menengguhkan perkara tersebut. Penangguhan tersebut dibuat kerana jawatankuasa memerlukan suatu kertas yang mantap dan terperinci untuk membuat keputusan hukum mengenai amalan merokok. Ini terbukti apabila kajian mendapati minit mesyuarat JPHSNP bil. 3/2009 bertarikh 19 November 2009 bertempat di Concorde Inn, Sepang, pada halaman 10 (3.10) ada mencatatkan bahawa hukum menghisap rokok sebagaimana berikut:

“mesyuarat bersetuju menengguhkan keputusan berkaitan hukum merokok dan meminta bahagian fatwa mendapatkan kertas cadangan pengharaman merokok oleh Jabatan Mufti Negeri Selangor sebagaimana yang telah difatwakan”.

Kenyataan minit di atas memperjelaskan dengan terang bahawa kertas JFK tidak lagi dirujuk bahkan kertas Jabatan Mufti Negeri Selangor pula yang diminta disediakan oleh urusetia sebagai panduan untuk bermesyuarat. Penangguhan ini menjadikan tempoh perbezaan keputusan fatwa pengharaman menghisap rokok dengan JFK berlaku selama lebih kurang 17 tahun kerana JFK telahpun memutuskan fatwa tersebut pada tahun 1995 lagi.

Demikian juga dengan hukum melaksanakan wasiat wajibah. Perlaksanaan wasiat wajibah dianggap akan mengabaikan hukum faraid yang telah diterangkan secara jelas di dalam al-Quran. Kenyataan ini dibuktikan apabila kajian mendapati pada minit mesyuarat JPHSNP. Bil 4/2008 bertarikh 26 Disember 2008 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 17 (4.9) Hukum pelaksanaan wasiat wajibah telah mencatatkan bahawa:

“Mesyuarat mengambil makluman kertas kerja yang dibentangkan dan bersetuju hukum berkaitan pusaka hendaklah mengikut faraid dan boleh dilakukan secara hibah kepada warisnya dan bukan

warisnya semasa dia hidup”.

Justeru, menurut jawatankuasa, menerima hukum wasiat wajibah akan menyebabkan orang yang terdinding mendapat hak harta pusaka sedangkan telah terang dalam al-Quran dan al-Hadith golongan terdinding tidak mendapat apa-apa bahagian dalam faraid (Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2009. Kertas kerja 07/2009. Hal. 7-12) Pada kebiasaannya, penangguhan dilakukan oleh JPHSNP kerana hujah-hujah dan dalil-dalil kertas kerja hukum tidak kukuh atau gagal membawakan pandangan-pandangan ulama daripada mazhab Syafie.

Setelah diteliti oleh penyelidik, proses penangguhan keputusan terjadi terhadap sesuatu kertas kerja endorsemen apabila kertas kerja telah dibentangkan kepada semua ahli dan soal jawab dengan pembentang telah selesai. Seterusnya pembentang akan diminta meninggalkan mesyuarat. Setelah itu, pengerusi akan membuat komentar dan mengulas hujah-hujah dan dapatan-dapatan hukum terhadap kertas yang ingin diputuskan fatwanya.

Setelah selesai penggugungan awal oleh pengerusi, ahli-ahli mesyuarat diminta memberikan pandangan dan hujah-hujah. Samada ingin mengemukakan pandangan atau pendapat dari pandangan sendiri atau mempunyai hujah dari ulama atau kitab yang lain. Setelah ahli memberikan hujah dan dalil terhadap permasalahan tersebut, pengerusi akan mengambil alih sebagai pemutus bagi mengeluarkan fatwa.

Jika terdapat majoriti atau sebahagian besar atau keseluruhannya tidak berpuashati dengan kertas kerja sewaktu pembentangan, serta dirasakan perlu lagi ahli jawatankuasa meningkatkan kefahaman serta pengetahuan sebelum benar-benar faham dan berpuashati maka jawatankuasa akan menengguhkan keputusan tersebut.

Kategori keputusan mesyuarat seperti ini pernah berlaku dalam fatwa-fatwa seperti hukum menggunakan mesin pengimbas di lapangan terbang,

alkohol dalam makanan dan minuman, hukum berpegang dengan ajaran pemuda al-Kahfi, zakat *mal al-mustafad*, cadangan mengenakan kompaun kepada pesalah jenayah syariah, hukum mengamalkan tarikat at-Tijani. Fatwa berkaitan dengan cadangan agar wasiat wajibah diterima sebagai amalan di negeri Pahang.

Bagi fatwa wasiat wajibah, ia adalah untuk menjaga kemaslahatan anak-anak yang ibu atau ayahnya meninggal dunia lebih dahulu daripada datuk atau neneknya dengan mewajibkan anak-anak tersebut berhak menerima harta faraid bahagian ayah atau ibunya yang meninggal terlebih dahulu: atau semaksimanya anak-anak tersebut boleh menerima satu pertiga (1/3) daripada harta datuk atau neneknya yang meninggal (Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2009. Kertas Kerja 07/2009. Hal. 19).

PENUTUP

Fatwa di Malaysia telah melalui sejarah yang panjang. Penubuhan Jawatankuasa Fatwa di setiap negeri adalah untuk membantu Jabatan Mufti mengeluarkan sesuatu fatwa bagi pihak kerajaan negeri. Ianya dikanunkan dalam enakmen/ordinan/akta yang ada pada peringkat negeri masing-masing di dalam Malaysia.

Penubuhan Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan bagi Hal Ehwal Ugama Islam Malaysia (JFK) pula bukanlah bertujuan mengganggu gugat tugas dan peranan Jawatankuasa di peringkat negeri, tetapi inisiatif ini diambil setelah melihat ketidak sepaduan dalam pentadbiran agama Islam terutama dalam isu pengeluaran fatwa.

JFK yang berfungsi sebagai badan fatwa peringkat kebangsaan yang mewakili negara Malaysia dalam menangani isu-isu hukum yang berkaitan dengan dasar, polisi, program atau aktiviti dilihat tepat dan akan melicinkan lagi hal ehwal agama Islam di negara ini.

Namun, hakikatnya perbezaan dalam penerimaan sesuatu fatwa adalah lumrah kerana kemampuan akal dan pemahaman manusia yang pelbagai dalam menafsir sesuatu isu. Apa yang penting ialah perbezaan tersebut

mestilah dibuat mengikut kaedah *ijtihad* yang betul berasaskan dalil dan hujah yang benar (Zulfaqar, 2013).

Pengubah suaian dalam sighth penerimaan juga adalah wajar berlaku kerana isu di sesuatu tempat adalah berbeza dengan tempat yang lain dan ia harus disesuaikan mengikut situasi. Walau bagaimanapun, para ulama dan jawatankuasa yang berfatwa perlu meneliti secara berhemah dalam isu-isu yang melibatkan kepentingan negara dan masyarakat secara bersama, kerana ia sebenarnya mencerminkan perpaduan dan kesatuan antara umat Islam di negara ini.

BIBLIOGRAFI

- Ang Kean Hua. 2016. *Pengenalan Rangkakerja Metodologi dalam Kajian Penyelidikan: Satu Kajian Kes*. Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities . Vol. 1. Issue 1. Hlm. 17 - 23.
- Enakmen Undang-Undang Pentadbiran Islam Pahang 1991.
- Kothari, C. R. 2004. *Research Methodology: Methods and Techniques*, (Second Edition), New Age International Publishers.
- Marican, S. 2005. *Kaedah Penyelidikan Sains Sosial*. Prentice Hall/Pearson Malaysia.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil 4/2008 bertarikh 26 Disember 2008 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 17 (4.9) Hukum pelaksanaan wasiat wajibah.
- Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2009. Kertas kerja 07/2009. Hal. 7-12.
- Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil.3/2009. Hal. 5.
- Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2009. Kertas Kerja 07/2009. Hal. 19.
- Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2009. Kertas kerja 07/2009. Hal. 24.
- Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil/3. 2009. Hal. 9.
- Minit Mesyuarat Khas JPHSNP. Bil. 1/2016 bertarikh 4 Januari 2016 bertempat di Hotel Sunway Putra, Kuala Lumpur. Hal. 3 (2.1) Rang Undang-Undang Wasiat Orang

- Islam 2015.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2009 bertarikh 29 Mei 2009 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 12 (5.1) hukum menghisap rokok.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 3/2009 bertarikh 19 November 2009 bertempat di Concorde Inn, Sepang. Pada halaman 10 (3.10) Hukum menghisap rokok.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 4/2009 bertarikh 30 Disember 2009 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 13 dan 14 (4.6) Merokok dari pandangan Islam.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 3/2010 bertarikh 6 dan 7 September 2010 bertempat di Hotel De Palma, Ampang. Pada halaman 13 (3.15) Merokok dari pandangan Islam.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 1/2011 bertarikh 7 Januari 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 14 (3.14) Merokok dari pandangan Islam.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 2/2011 bertarikh 9 Jun 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 7 (3.11) Merokok dari pandangan Islam.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 3/2011 bertarikh 3 Disember 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 17 (3.9) Merokok dari pandangan Islam.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 6/2011 bertarikh 29 dan 30 Disember 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Pada halaman 11 dan 12 (3.8) Merokok dari pandangan Islam.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 6/2011 bertarikh 29-30 Disember 2011 bertempat di PNB Darby Park, Kuala Lumpur. Hal. 11.
- Minit Mesyuarat JPHSNP. Bil. 4/2012 bertarikh 9 Oktober 2012 bertempat di Hotel Sunway, Kuala Lumpur. Hal. 8-9.
- Minit mesyuarat JPHSNP. Bil. 1/2012 bertarikh 14 dan 15 Mac 2012 bertempat di Hotel Sunway Putra, Kuala Lumpur, pada halaman 7 (3.7) Merokok dari pandangan Islam.
- Muhammad Ikhlas Roselei. 2017. *Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan Di Malaysia: Peranan Dan Relevansi Penubuhannya*. Journal of Fatwa Management and Research. December 2017. Vol. 10. No. 1.
- Rahimin Affandi Abdul Rahim. 2002. "Ke Arah Penyediaan Kaedah Penyelidikan Hukum Islam Terkini: Satu Pengenalan," Jurnal Syariah 10, no. 1 (2002): 5.
- Suwaid Tapah. 2004. "Perundangan dan Penguatkuasaan Fatwa," dlm Fatwa di Malaysia, ed. Ahmad Hidayat Buang (Kuala Lumpur: Jabatan Syariah dan Undang-undang, APIUM, 2004), 39.
- Zulfaqar Mamat, Mohd Nasran Mohamad & Hydzulkifli Hashim Omar. 2013. *Pengurusan Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan Dan Jawatankuasa Fatwa Negeri: Satu Analisis Persamaan Dan Perbezaan Fatwa Tahun 2000-2009*. International Journal Of Management Studies. Vol. 20 (2), Hlm. 145-166.

Temubual

- Dato Haji Shamsulbahri bin Ibrahim. YB Penasihat Undang-Undang Negeri Pahang. 20 Jun 2017.
- Dato Mokhtar bin Syafie. Ahli Jawatankuasa JPHSNP. Mantan Dekan dan Prof Madya di Universi Islam Antarabangsa Malaysia, Kuliyyah Ilmu Wahyu.
- Dato Abdul Mutalib bin Mohd Ali al-Fakwie. Ahli Jawatankuasa JPHSNP. Mantan Qadhi Besar dan Timbalan Yang di-Pertua MUIP.

Penafian

Pandangan yang dinyatakan dalam artikel ini adalah pandangan penulis. Perdana: International Journal of Academic Research tidak akan bertanggungjawab atas apa-apa kerugian, kerosakan atau lain-lain liabiliti yang disebabkan oleh/timbul daripada penggunaan kandungan artikel ini.